

Ebu Hayyan Tevhîdî'nin İbn-i Miskeveyh'e Yönelttiği Felsefî Sorular

Şamil ÖÇAL*

Felsefe yapmanın yollarından biri kabul edilen soru cevap tekniği müslüman filozofların sıkça kullandığı metotlardan birisidir. Bu metodun en önemli özelliklerinden birisi, düşüncelerin sorular biçimine konularak anlatılmasıdır. Soruların kendisi, en az verilen cevaplar kadar önemlidir. Sorular, soruyu soranın felsefenin temel problemlerine nasıl yaklaştığını açık biçimde ortaya koyduğu gibi, muhabab olan kimsenin düşüncelerindeki boşlukları da açığa vurmaktadır. Soru-cevap tekniği zihnin çok dinamik olduğu bir sıradaki ürünlerini izleme fırsatı verdiği için de önemlidir.

Ebu Reyhan Bîrûnî'nin İbn-i Sina'ya yönelttiği sorular ve İbn-i Sina'nın cevapları İslam Felsefesi tarihinde meşhurdur.¹ Ancak İbn-i Sina'nın doğumundan yaklaşık yirmi küsur yıl önce Ebu Hayyan Tevhîdî'nin İbn-i Miskeveyh'e yönelttiği sorular ve İbn-i Miskeveyh'in bu sorulara verdiği cevaplar İslam Felsefesinin erken dönemlerinde tartışılan problemlere ışık salması ve İslamın rönasans çağı olarak

* Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

1 "İbn-i Sina'nın "On Soru'nun Karşılıkları", Türkçe tercümesiyle birlikte neşreden Mübahat Türker Küyel, *Beyrûnî'ye Armağan*, (Ankara 1974), ss. 95-112.

kabul edilen hicrî dördüncü asırda kullanılan felsefi dilin öğrenilmesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Her iki filozof da İslam düşüncesi tarihinde hümanist görüşleriyle bilinmektedir.

Ebu Hayyan Tevhîdî'nin 310-414/922-1023 tarihleri arasında yaşadığı kabul edilmektedir.² Oldukça sıkıntılı bir hayat yaşamıştır. Hatta Bağdat halkının ilme düşünceye karşı ilgisizliğini ileri sürerek ve “zaten Allah'tan başka her şey yokolacak” gerekçesine sığınarak eserlerinin büyük bir kısmını şehrin meydanında yaktığı söylenmektedir.³ Tevhîdî'nin talihsizliği sadece yaşadığı dönemle sınırlı kalmadı; hayatında ve eserlerinde İslam dışı bir inanca sahip olduğuna dair belirgin bir işaret bulunmamasına rağmen, öldükten sonra da “zındık” ve “muattıla” suçlandı; kendisini İbn-i Ravendî ve Zekerriyya er-Razî ile aynı kategoride değerlendirenler oldu.⁴ Buna karşılık İbn-i Miskeveyh (ö. 1030) daha sakin ve rahat bir hayat yaşamıştır.

Tevhîdî'nin soruları ve İbn-i Miskeveyh'in cevapları “el-Hevamil ve's-Şevamil” adlı kitapta toplanmıştır.⁵ Kitapta yer alan sorular, fizik, metafizik, dil, psikoloji, sosyoloji, ahlak ve antropolojiye ait konularla ilgilidir. İlginç olması bakımından, kitab için uygun görülen ismin anlamına da kısaca değinelim. “Hevamil” Arapça'da “kendi başına bırakılan develer” anlamına gelirken, “Şevamil” de, “bu develeri toplayanlar” anlamına gelmektedir.⁶

Kabul etmek gerekir ki, Tevhîdî'nin soruları içtenlikli olup, muhatabı zor durumda bırakmayı hedefleyen kasıtlı ve art niyetle sorulan soru sayısı oldukça azdır. Sorular daha çok didaktik olup; bazen okuyucuya bir takım şeyler ilkâ etme amacıyla sorulduğu görülmektedir. Öyle ki eser, bünyesinde gizli halde bulunan cevabın küçük bir çabayla anlaşılabilceği soruları bile barındırmaktadır.

2 İsmail Hakkı İzmirli, “*Ebû Hayyan Tevhîdî*”, *Darü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi* (İstanbul 1928), sene II, Sayı 7, ss. 107-108.

3 Tevhîdî, *Mukâbesât*, neşr. H. Sendûbî, birinci baskı, (Mısır 1929), ss. 109-114

4 Subkî, *Tabakâtü's-Şaffî*, (Lübnan 1965), C.IV, ss. 2-3. İbnü'l-Cevzi ise bu üçünü “İslam tarihinin en korkunç zındıkları” olarak nitelendirir. Bkz: İbnü'l-Cevzi, *Telbîsü'l-İlbis*, neşr. M. Emin el-Hancı, M. Münir ed. Dımaşkî, (Kahire 1340), s. 118-119.

5 Tevhîdî, İbn-i Miskeveyh, *el-Hevamil ve's-Şevamil*, neşr. Ahmet Emin, Seyyid Ahmed Sakr, Lecnetü't-Te'lif Kahire 1370/1951. Ahmet Emin kitaba yazdığı mukaddimede, eserin Ayasofya kütüphanesinde bulunan oldukça eski bir nüshasından Prof. Dr. M. Tavit Tancî'nin haberdar ettiğini ve yayınlamaya teşvik ettiğini söylemektedir. Ahmet Emin, eserin bazı nüshalarında 180 soruyu ihtiva ettiğini buna rağmen en eski nüsha olduğu bilinen Ayasofya nüshasında 175 soru bulunduğuna dikkat çekmektedir.

6 Dr. Ahmet Muhammed el-Hûfî, *Ebû Hayyan Tevhîdî*, (Kahire 1964) ss. 260-261.

Tevhîdî'nin soruları, yalnız, muzdarip evreni ve insanın yaşamını kaos olarak gören ve haksızlıklardan, adaletsizliklerden dert yanan bir insanın yaşam serüvenini dışavururken; İbn-i Miskeveyh'in seviyeli ve ölçülü cevapları sakin, kendinden ve düşüncelerinden emin, kosmik bir evren anlayışına sahip sistematik düşünen bir zihniyeti yansıtmaktadır. Mesela soruları cevaplamaya başlamadan önce, kendisinin cevap vermede zorlandığı sorular olursa, daha önemli ve tutarlı cevapların bulunduğu eserlere göndermede bulunmayı baştan taahhüd etmektedir.⁷ Nitekim kendi yoksunluğunu şikayet eden Tevhîdî'ye, İbn-i Miskeveyh'in şöyle cevap verdiğini görüyoruz:

“Çaresiz bir deritten ve eski bir hastalıktan bahsediyorsun. Etrafındaki mahrum insanlara şöyle bir bak ve sakinleş. Aynı deritten muzdarip insanları gör de tesellî bul. İnan ki sen zaten sıkıntılar içinde olan ve gözyaşı döken bir kimseye sıkıntılarını anlatıyor ve ağlıyorsun....”⁸

Gene bir başka yerde Tevhîdî İbn-i Miskeveyh'e şunu sormaktadır: “Neden bu dünyada akılsızlar bahtlı, akıllılar bahtsız oluyor?” El-Maarrî, Hafız Şirazî, İbn-i Ravendî, Ömer Hayyam, Zekerîyya er-Razî gibi düşünür ve şairler de eserlerinde bu sorunu gündeme getirmişlerdi. Aristo'nun ılımlı ahlak görüşlerini benimseyen ve kadim İran'da hakim olan ahlak felsefesinden beslenen İbn-i Miskeveyh'in onun kadar pesimist olması beklenemezdi. Bu yüzden Tevhîdî'yi sükûnete ve gerçekleri görmeye çağırılmaktadır. Ne var ki karmaşık ve dingin olmayan bir zihin yapısına sahip olan Tevhîdî'nin bu tür cevaplarla tatmin olmadığı anlaşılmaktadır. Tevhîdî daha sonra benzer soruları, Ebu Süleyman Sicistanî'nin düzenlediği felsefî içerikli toplantılara katılanlara yöneltmiş ve verilen farklı cevapları tamamen ya da özet halinde 360-390 yılları arasında kaleme alınan “el-Mukâbesât” adlı eserinde ve diğer eserlerinde eleştirel bir şekilde iktibas etmiştir.

İbn-i Miskeveyh, Tevhîdî'nin sorularının önemli bir kısmını cevaplamasına rağmen bazılarını önemsiz görerek dikkate almamıştır. Örneğin 44. soruya cevap vermeyi reddeden İbn-i Miskeveyh şöyle demektedir:

7 “...Bir mesele hakkında konuştuğumuz zaman, onun zorluklarını açıklayacağımızı ve müşküllerini gidereceğimizi şart koştuk. Eğer bu mesele daha önce söylenmiş bir sözle ilgili olur ve meseleyle ilgili bir hüküm verilmiş olduğunu, bizden başkasının bunu açıkladığını tespit edersem ona müracaat eder ve onun hükümlerini delillendiririm” *Hevamil*, s. 2.

8 Tevhîdî, *el-Hevamil*, ss. 1-2.

“Bu soruya cevap vereceğime dair söz veremem. Bu soruya cevap vereceğini iddia eden birisi çıkarsa, sözlerini ciddiye alıp dinlemek niyetinde değilim. Ayrıca onun cevabının da ilmî bir kıymete haiz olduğunu da söyleyemem.”⁹

Tevhîdî'nin sorularından bazılarının basit ve âmiyâne bir tarzda kaleme alındığı görülmektedir.¹⁰ Bunun sebebi, felsefenin henüz teşekkül ettiği o çağda yaşayan düşünürlerin bazı konularda henüz yüzeysel bilgilere sahip olmasıdır.

Burada Tevhîdî'nin sorularına yer vereceğiz. İbn-i Miskeveyh'in önemli gördüğümüz cevaplarına da yer yer dipnotta değineceğiz Kitapta yeralan sorular özet olarak şunlardır.

1- Acele ve sürat arasındaki fark nedir?¹¹ (...) Garaz, mana ve murad sözcüklerinin anlamları arasında ne gibi fark vardır? Bir tek anlama gelen iki lafız arasında bir fark var mıdır? Eğer varsa niçin bu fark konusunda ortak bir görüşe varılamamıştır?

2- Sırrın gizlenmesi sürekli tavsiye edilirken niçin sırlar gizli kalmıyor?

3-Bazı isimlerin telaffuzu diğerlerinden farklı olarak niçin kulağa daha hoş geliyor?

4-Niçin herkes zühdden bahsediyor da, buna rağmen bunun gereğini yerine getirmiyor? Sebep, illet, zaman ve mekan nedir? Vakit, zaman ve dehr aynı şeyler midir?

5- Niçin insanlar dünya nimetlerini elde etmek için ilmi aracı kılıyorlar? neden bunun tersi olmuyor?

6- Yaşanmış hayat (geride kalan ömür) nedir? İnsanın geride kalan ömrüne karşı hasretlik ve iştihak duymasının sebebi nedir?

7- “Dünya”nın gurur ve kibir ile yakın bir anlama gelmesinin sebebi nedir?

9 Tevhîdî, *el-Hevamil*, s. 56.

10 Mesela bkz. 15, 45, 108, 110, 118, 119, 132 ve 135. sorular.

11 Acele bir işin normal vaktinden önce yapılması anlamına gelir ki olumsuzluk ifade eder. Sürat ise, bir işin normal vaktine en yakın zamanda yapılmasına denir. Bu iki kavram arasında; Arapça'da yapılan ayırım, esasında Kur'an-ı Kerim'de yeralan şu iki ayete dayanmaktadır: "...sana O'nun vahyi tamamlanmazdan önce Kur'an'ı (okumakta) acele etme ve Rabbim "ilmimimi artır" de!" (Taha 20: 1.14) "Rabbimizin başışına ve takva sahipleri için hazırlanmış olup genişliği göklerde ve yer kadar olan cennete koşun" (Âl-i İmran 3: 133) Ayrıca şu ayette "acele"ye işaret etmektedir: "Allah'ın emri gelmiştir artık onu istemek için acele etmeyin." (Nahl 16: 1) Ayrıca krş. 34. ve 42. sorular.

8-Haya nedir? Haya her zaman memduh olan bir şey midir?¹² Nasıl oluyor da insan bazen kötü, bazen de iyi bir iş yaparken yaptığından utanıyor?

9-Hiç bir bilgiye sahip olmayanların bilgiçlik taslaması nasıl açıklanabilir?

10-İnsanın “hayır” olarak nitelendirilen ancak, “iyi” sıfatına sahip olmayan şeylerden sevinç duymasının sebebi nedir?

11-Bir kimseyi yüzüne karşı övmek kötü görülürken, niçin arakasından övmek iyi görülmüştür?

12- Bir insan bir toplulukta arakasından neler konuşulduğunu niçin çok merak eder?

13-Yaşlılara benzemeye çalışan bir genç aptal sayılırken, gençleri taklid ederek hafif davranışlar gösteren ihtiyarlar neden kıt akıllı olarak kabul ediliyor?¹³

14-Neden kınamak sabırla; kızgınlık da övgü ile birarada anılıyor? Acaba sabırla övgü, kızgınlıkla yergi birarada bulunamaz mı?

15- İlim tahsil edildiği halde niçin cehalet tahsil edilmiyor?

16-Taaccüb nedir? Hak ve batıl ne demektir?¹⁴ Yaratıkların ilmi nasıl Hakkı kuşatabilir? Acaba bu itikadî bir mesele midir; yoksa sadece lafzî bir mesele midir? Halkın Hakkı bilmede hiç nasibi yok mudur? Yoksa mevsuf (Hakkın zatı) bilinmeksizin sadece sıfatlar mı bilinir?¹⁵

17- Ünsiyetin ve yöneticilere yakınlaşmanın çoğaldığı bir dönemde dalkavukluk ve medhiyecilik niçin kötü görülmektedir?

18- Görme özürülü bir kimse, kaybettiği bir organına karşı nasıl oluyorda bir başka haslete kavuşuyor? Örneğin bir çok görme özürülünün güzel sesli, bilgili, zekî ve cinsel açıdan güçlü, mutlu ve neşeli olduğu görülmektedir.

19-”Ortaklıkta hayır yoktur” şeklinde bir atasözü vardır. Bu niçin böyledir?

20- İlimin varlığıyla birlikte “ortak” ve “ortaklık” kaybolur. Buna rağmen niçin (bazı bilginler) kendilerine ortak bulmak için vesile arıyorlar?

21-İnsanlar niçin başkalarının problemlerini çözmek için aracılık ederek dil döküyorlar da, kendi ihtiyaçlarını gidermek için dil dökmeyi beceremiyorlar?

22-Kötü bir yaşam süren bazı kimselerin öldükten sonra şöhret olmasının nedeni nedir?

12 Haya ile ilgili olarak bkz. Tevhîdî, *Mukâbesât*, s. 369.

13 Arapça’da meşhur bir söz vardır: Buzdan daha soğuk iki acaip şey vardır: Gence benzeyen yaşlı ve yaşlıya benzeyen genç. Tevhîdî bu sorusuyla bu atasözüne atıfta bulunmuş olabilir.

14 Taaccüb’ün anlamları için bkz. Tevhîdî, *el-Mukâbesât*, s. 294. “Batıl” a. g. e., s. 361. “Hakk”, a. g. e., s. 220, 371., 381, 390.

15 Sıfatlarla ilgili bkz. Tevhîdî, a. g. e., s. 83.

23-İlim sahibi faziletli bir kimse kendisiyle aynı seviyede olanları neden kıskanır?

24-Ölüm karşısında insanın ağlayıp sızlamasının sebebi nedir? Ölüme teslim olmak nasıl olur? Bu iki durumdan hangisi daha iyidir?

25- Beden olarak zayıf kimseler daha şerefli iken, şerefsizliğin şişman kimseler arasında daha yaygın olması nasıl izah edilebilir?

26-Kısa boylular fitneci olurken, uzun boylular daha hafifmeşrep ve havalı oluyorlar. Bunun sebebi nedir?

27- Kendilerine yaşları sorulan kimselerden bazılarının yaşlarını olduğundan daha küçük bazılarının da daha büyük söylemelerinin nedeni nedir?

28-Niçin bazıları belli günleri ya da ayları daha çok sever?

29- “Zulüm insanın tabiatında vardır” sözünün anlamı nedir? Zulüm nedir? Menşei nedir? “Zulmetmekten hoşlanıyorum” diyen vezir ne söylemek istiyor?

30- Yeni elbise giyen bir kimseye “bu yeni elbiselerle birlikte uygunsuz olmayan bir şey giyin ki göz değmesin” derler. İyi giyinmek her zaman istenilen bir şey değil midir?

31- Yakın akrabalar bazen birbirlerinin amansız düşmanı oluyor. Bu düşmanlık komşular arasında da vakî olur mu?

32-Gerçekte “kötü” sıfatına haiz olmadığı halde bazı şeylerin “şer” olarak nitelendirilmesinin sebebi nedir?

33-Bazen bir kimsenin adını anarken söz henüz tamamlanmadan konuşmada bahsi geçen adamın çıkageldiğini görüyorsunuz. Acaba bu bir tesadüf müdür? Tesadüf nedir?¹⁶

34-Kuvvet, kudret, istitaat, tâkât, tevfiik, lütuf, maslahat, temekkün, hazlan, nusret, velâyet, mülk, melek, rızık, dalâlet, gibi kelâmî terimlerin anlamı nedir?

35- “Bu Allah’tandır” (*hazâ minellah*), “Bu Allah’ladır” (*hazâ billah*), “Bu Allah’adır” (*hazâ ilallah*), “Bu Allah’ın üzerinedir”. (*haza alellah*) sözlerinin anlamı nedir?¹⁷

36- Bir kimsenin yaşadığı yere ve eskiden beri tanışık olduğu kimselere yakınlık ve ünsiyet duymasının sebebi nedir?

16 Krş. 89. soru.

17 Tevhîdî otuz dokuzuncu sorunun zeylinde Hakimîden ilginç bir anekdot nakleder: “... Bana halimden şikayetçi olduğumu bilen bir filozof şöyle dedi: Demek halinden şikayet ediyorsun. Halbuki senin az malın var fakat rızıkın bol! Niceleri var ki malları çok fakat rızıkları az!” b kz. el-*Hevamil*, s. 115.

37- Sara hastalığı niçin çaresi en zor bulunan bir hastalıktır?

38-İnsanlar neden kendi mallarında gözü olmayan dindar bir kimseyi çok severek kabirlerini ziyaretgah edinirler?

39-Herkes bilmektedir ki savurganlık ve cimrilik kötüdür. Buna rağmen neden bazıları mallarını saçıp savururken, bazıları bir iğneyi bile başkasına vermekten kaçınır?

40- Neden bazıları gizlilikten hoşlanır ve işlerinden kimsenin haberdar olmasını istemezken, bazıları her şeyi açıktan yapar ve yaptıklarından başkalarını haberdar eder?

41- İnsanın kendini övmesi neden yerilmiştir? Güzel hasletlerinden dolayı başkalarını övmek niçin güzel görülmüştür? Övülen hangi nedenlerden dolayı kendisini öveni çok sever?

42-Niçin cimriliği yerip cömertliği övenler genelde pinti oluyor? Cimrilik kazanılan bir şey midir, yoksa insanın tabiatında mı vardır? “Bâhil”, “salih” ve “menû” kelimeleri arasındaki fark nedir?

43- Herkes ahde vefayı iyi, sözünde durmamayı kötü görür. Niçin? Bu iki duygu fitrattan mı kaynaklanır yoksa gelenekler mi bizi buna zorlar?

44- Çeşitli milletlerin gelenek ve göreneklerinin birbirinden farklı olmasının kaynağı nedir? Her milletin, dil, giyim tarzı süslenme, hal ve gidişatta ihlal etmekten kaçındığı bir takım kural ve kaidelerin varlığı nasıl açıklanabilir?¹⁸

45-İnsan yaşlandıktan sonra niçin geriye doğru dönerek, orta yaşlılık, gençlik ve çocukluk dönemlerini tekrar yaşamıyor? Bu doğrusal gidişin sebebi nedir?

46-İnsan bir şeyi başka bir şeye benzetirken neler hisseder? Doğru ve tutarlı olmayan benzetmeler niçin önemsizdir?¹⁹

47-Rüyalardan bazıları doğru çıkarken bazıları doğru çıkmamaktadır. Rüyalardan hepsinin doğru ya da hepsinin yanlış çıkmamasının sebebi nedir?²⁰ Bu iki durumdan birisinin gerçekleştiğini düşünürsek bundan ne gibi bir sonuç çıkarabiliriz?

18 “Tearibü'l-Ümem” (Halkların Deneyimleri) gibi sosyolojik bir eser kaleme alan İbn-i Miskeveyh'in bu soruya cevap vermemesinin sebebini anlamak mümkün değildir.

19 İbn-i Miskeveyh bu soruyu şöyle cevaplamaktadır: “İnsan kendi tahayyül ettiği şeyin doğrulanmasından kaynaklanan bir sevinç elde eder .”

20 İbn-i Miskeveyh'in cevabı: “ Şüphesiz nefis zamandan daha yüce bir şeydir. Nefis eylemleri zamana taalluk etmez.” İbn-i Miskeveyh bu cevabında görüldüğü üzere, rüyayı nefsin eylemleri olarak görmekte ve zaman içinde ortaya çıkan bedensel eylemlere bağlı olarak rüyaların yorumlanmasını yanlış bulmaktadır.

48-Rüya nedir ? Rüya gören kimdir?

49- Yaratılış ve şekil olarak aralarında hiç bir benzerlik bulunmayan ve birbirleriyle komşu olmayan iki kişi arasındaki samimiyet ve dostluğun nedeni nedir? İhtilaf ne demektir? Sürgit düşmanlık ne tür bir şeydir?

50-Bilgi nedir? Tanım ne demektir? Tanımın doğasında bulunan şey nedir?²¹

51- Bazen insan güzel bir sîma gördüğünde ya da güzel bir ses işittiğinde, “aman Allah’ım! böylesini daha önce hiç görmemiştım” der. Halbuki daha önce ondan daha iyisini ve güzelini gördüğünü kendisi gayet iyi bilmektedir. Bu nasıl açıklanabilir?

52- İnsanların güzel yüzlerden hoşlanmalarının nedeni nedir?

53-Bir insan başkalarına danışmanlık yaparken gayet akıllıca şeyler söyler. Oysa kendi işlerini görürken genellikle başarısızdır. Niçin?

54- İnsanlar üstü açık yaralar görünce iğrenirler. Doktor ve cerrahların böyle olmadıklarını görüyoruz. Doktorlar alışkanlık eseri mi yoksa mesleklerinden dolayı mı üstü açık olan yaralardan iğrenmezler?

55-İnsanlardaki dünya sevgisi nereden kaynaklanmaktadır? Eğer bu yaratılıştan gelen bir şey ise, sonradan yokedilebilir mi? Yokedilemez ise, niçin bizler tabiatımıza aykırı olan bir şeyle sorumlu tutuluyoruz ? Dinin insan tabiatına uygun olması, dinin ve siyasetin bir nizam içinde olması gerekmez mi? Allah’a inanmak, dünya ve ahiret hayatı, aklın gereği olan şeyler değil mi? İnsan doğasını, sevgilisini sevmesinden dolayı nasıl kınayabiliriz?

56- İnsanın, baskı, yoksulluk ve şiddetli arzu, amacına ulaşamama gibi nedenlerden dolayı canına kıymasının nedeni nedir? İnsan intihardan ne bekler?²²

57- İntihar eden kimse katil midir yoksa maktül müdür?

58- Genellikle münafıklığıyla bilinen kimselerin bazen samimi davranışlar göstermesinin ve genelde samimi davranış sergileyen kimselerin bazen münafıkça davranışlar sergilememesi nasıl izah edilebilir? Mesela genellikle emanete hıyanet etmesiyle bilinen altmış yaşındaki bir kimsenin bazen dürüst davranabilmesinin sebebi nedir?

21 bkz. Tevhîdî, Mukâbesât, s. 95, 169, 170, 171, 172, 220, 274, 281, 284, 291, 361, 455, 456.

22 Tevhîdî, soru ile ilgili kitabına yazdığı nottan anlaşıldığına göre Bağdat’da hapse atılmak üzere götürülen bir kimsenin ustura ile kendisini keserek intihar ettiğine tanık olmuştur. Ayrıca bkz. 79. soru. Fakirlik yüzünden intihar eden kimselerle ilgili bkz. *Mukâbesât*, s. 196.

59- Allah'ın, herkese yaratılışında lütfunda bulunduğu söylenmektedir. Ne var ki insanların Allah'ın lütfettiği bu iyiliği genellikle taşımadığı görülmektedir. Acaba başlangıçta hiç bir neden göstermeden Allah'ın kula ihsan etmediği ancak kulun yararına olmayan şeyler var mıdır?

60- İnsan niçin temizliği ve temiz olanı sever?

61-Şarkı söylemek mi yoksa bir enstürüman çalmak mı daha iyidir?

62- Bazı kimseler geceleri uykusuz kalmak gibi binbir zahmete katlanarak tek bir bilgi kırıntısını zor öğrendiği halde, neden bazı kimseler hiç bir zahmete katlanmaksızın ilimleri kolayca öğrenebiliyorlar? Hatta bazen ikincisi fakir, birincisinin zengin olduğuna şahit oluyoruz. Bu durum insanların tabiatlarıyla mı alakalı, yoksa Allah'ın özel olarak bahsettiği bir yetenek midir?²³

63-Feraset ne demektir? Feraset sağlıklı bir şey midir? Yoksa bazı şahıs ve zamanlara nispetle, bazen isabet eden bazen de isabet etmeyen bir şey midir?

64-İnsanın yasaklanan bir şeye karşı meraklı olmasının sırrı nedir? İnsan kendisine bahşedilen bir şeyden dolayı sevinirken, kendisinden bir şeyin esirgenmesine üzülür. Niçin?

65- Bir şeyin sonucunu görmek nasıl olur? Atalar "koruyup gözettiğin şeyi kaybedersin ; kendi haline bıraktığın, fazla ihtimam göstermediğin şey elinde kalır" demişlerdir. Bunun izahı nasıl yapılabilir?

66- Bir kimsenin dostundan kendisine hayır ve şerrin sirayet etmesi nasıl olur? Niçin kötüler iyiler üzerinde daha çok etkili olurken, iyilerin kötüler üzerindeki etkisi daha az olmaktadır? Kişinin arkadaşlıktan beklediği fayda nedir?

67- Giyim ve kuşamında aşırı süslenen, söz ve davranışlarında mürailik yapan kimseyi niçin hafif meşrep sayarlar? Herkes düşüncesinde, hayat tarzında, beğenilerinde neden özgürce hareket edemiyor?

68-Nefsin bu alemdeki arzu ve istekleri nelerdir?

69-(İçerik olarak bir önceki sorunun benzeri).

70-Ortada korkmayı gerektirecek bir şey olmadığı halde bazen insanın korkulara kapılması ne anlama gelir? Korkudan eli yüzü kül gibi olan bir kimse niçin cesurâne davranışlar gösterir?²⁴

23 İbn-i Miskeveyh, Bu soruyu şöyle cevaplandırır: "Bazıları bunun Allah vergisi olduğunu düşünür. Bazıları da bunu yaratılıştaki farklılığa bağlar. Gene bazı kimselere göre bu, feleklerin insanlar üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır."

24 Korkunun tanımıyla ilgili olarak bkz. Tevhîdî, *el-Mukabesât*, s. 294.

71- Kilidi açmaya çalışan bir insan, açamayınca niçin sinirlenir? Hatta bazen kilidi ısırır ve ağzından küfürler savurur.

72- Niçin kafası küçük olanların beyni daha küçük oluyor da, kafası büyük olanların beyni daha büyük olmaktadır?

73-İnsanlar köse ve kısa olanların hileci ve kötü; uzun boyluların akıllı ve zeki olduğuna inanmalarının sebebi nedir? Zayıf ve orta boylu olmak niçin mutluluk sebebi olarak kabul edilir?²⁵

74- Sıkıntılar çeken ve işkenceye maruz kalan bir kimseye intiharı seçmek niçin kolay gelmektedir? Oysa ki sıkıntı ve işkencede kendisine eşlik eden şey varlık olduğu halde intihardan sonra kendisine eşlik eden şey yokluk olmaktadır. Böyle bir seçim makul mudur? Yoksa mizacı bozulması dolayısıyla mıdır?

75- İnsan elde edemediği şeyi niçin kötüler? Neden insan bilmediği şeye düşman olur da, arakasına düşerek onu öğrenip düşmanlığını gidermeye çalışmaz?²⁶

76-İnsan isterse bir saat zarfında bin kişinin düşmanlığını kazanabilir. Buna karşılık bir kimsenin dostluğunu kazanmak için bin bir zorluğa katlanması ve uzun süre gayret göstermesi gerekir. Niçin? ²⁷

77- Sevab ya da günah kazanma gibi bir kaygısı olmayan ateist bir kimsenin iyilik yapma içgüdüsi ve güzeli tercih etme eğilimi nereden kaynaklanmaktadır? Acaba ateist, başkalarının övgüsüne nail olmak veyahutta kılıçtan korktuğu için mi böyle davranmaktadır? Yoksa (iyiliğe olan bu içsel ve vicdânî eğilimi) ilâhî tevhide yönelik bir işaret midir?

78- Niçin bazıları kadın gibi kıvırtarak, dansedip oyun oynayarak kendisini insanların maskarası haline getirir? Halbuki bu gibi kimseler arasında asil ailelerden gelen ve bu yaptığı şeylerde maddî bir çıkar gözetmeyenleri de vardır.

79-Reislik sevgisinin sebebi nedir? İnsana nereden miras kalmıştır? Tabiat ondan neyi gizlemiştir? Niçin bazıları reislik sevgisinde ifrata kaçarak, kendisine gelen ya da kendisinin gönderdiği mektuplarda ünvanının eksik ya da fazla yazılmasından rahatsızlık duyar?

25 Tıpkı Cahız gibi, Ebu Hayyan Tevhîdî'nin de halk arasında yaygın olan inançlara karşı özel ilgi duyduğu görülmektedir. Buna rağmen İbn-i Miskeveyh bu tür sorulardan pek hoşlanmamaktadır. Ayrıca bkz. 30, 33, 87. meseleler.

26 İbn-i Miskeveyh bu soruya verdiği cevabında ilginç bir hikaye anlatır. Hendese öğrenmeye çalışan yaşlı bir kimseye bunun nedeni sorulduğunda şöyle cevap verir: Hendese bilmediğim için bu ilmi sevmiyordum. Bu ilmi öğreneyim ki onunla uğraşanlara düşmanlık beslemeyeyim..."

27 İbn-i Miskeveyh'e göre bu sorunun cevabı bizzat Tevhîdî'nin kendi yaşantısında vardır. Bilindiği üzere Tevhîdî, düşmanlık kazanmada eşsiz bir beceri sahibi idi!

80-Tanınmış bir babaya sahip olmak övünç kaynağı olduğu halde, tanınmış bir oğula sahip olmak neden o kadar övünç kaynağı olmuyor?

81- Aristokrat aileye mensup olanlar niçin büyüklük taslayarak caka satarlar? Diğer milletler arasında da bu gibi durumlara rastlanır mı?

82-İnsanları bugün olduğu gibi rütbesine göre değil de ilme önem veren bir aileden gelmesine ve şerefine göre değerlendirmek mümkün müdür?²⁸

83-İyi fal-kötü fal nedir? (Falcılık) neden bu kadar ilgi çekmektedir? Niçin din birincisini desteklerken ikincisine karşı çıkar? Bu iki fal türünün bir gerçekliği var mıdır? Yoksa vesvese ve duygularla alakalı olup, tesadüfen ya da zorunlu olarak bazen doğru çıkan bazen de yanlış çıkan bir şey midir?²⁹

84-Bazı gençler insanların hoşuna gittiği için onlara “ey şeyh!” diye hitabederler... Neden diğer bazı (sözler) insanların hoşuna gitmiyor?

85- İnsan neden başkaların başına gelen ancak kendi başına gelmeyen felaketten teselli bulur? İnsanın kendi başına gelen felaketin başkalarının başına gelmesini istemesi iyi midir? İnsan neden, kendisinin düçar olduğu bir fenalığa başkalarının başına gelmesinden dolayı rahatlatılmaktadır?

86- Arap, Rum, İran, Hind gibi çeşitli ırkların birbirlerine olan üstünlüğü nerededir?³⁰

87- Niçin akıllılar bedbaht oluyor da akılsızlar ve cahiller daha mutlu oluyor?

88-(Bir önceki sorunun benzeri)³¹

28 Bu Tevhîdî'nin zekavetine ve dehasına işaret eden en önemli sorulardan birisidir. İbn-i Miskeveyh bu soruyu şöyle cevaplandırır : İnsanlar kendilerini ihata eden insanlık bakımından eşitler. Diğer şeyler”e gelince, insanlık ahkam ve konum itibarıyla araştırılır. Diğer meselelerde farklılık göstermeleri mümkündür. Bazıları bazılarında daha üstün olabilir. Benzer sorular için bkz. 29, 55, 66, 77, 128, 153. sorular.

29 İbn-i Miskeveyh benzer içeriğe sahip olan 158. soruya verdiği cevapta falcılığa ve gaybtan haber vermeye tamamen reddetmekte ve maskaralık olarak nitelemektedir.

30 Şuubiye ile ilgili Ebu Hayyan'ın görüşleri için bkz. “*El-İmta' ve'l-Muanese*” C. I, s. 70.

31 Tevhîdî bu soru ile ilgili olarak şu değerlendirmede bulunur: İşte bu soru , boğazdaki kemik, göze batan çöp ve boğazda kalan büyük bir lokma gibidir...İnsanın bedenini hasta eder , gönlüne hasret getirir... İbn-i Ravendî'nin bu tür sorularına ikna edici cevap veremedikleri için onu küfürle itham ettiler. Rivayet edildiğine göre, büyük kelmacı Ebu İsa Varrak, bir hocayı hizmetleriyle birlikte halifenin sarayından çıkarken görmüş. Hemen oradan uzaklaşarak ellerini havaya kaldırıp şöyle sitemde bulunmuş: “ Allahım ben her dilde senin birliğini dile getiren bir insanım. Çeşitli delil ve hüccetlerle senin dine yardım ettim; insanları senin yoluna çağırdım. Buna rağmen ben aç ve çıplak bir halde dolaşırken senin siyah yüzlü hadım ise ipekli ve ibrişim elbisler içinde hayatını yaşıyor!” Eğer bu soruya cevap olarak “bazılarında ilim, bazılarında da zenginlik verildi; bu da adil bir paylaştırmadır” denilirse bunu bir ince fikrillik olarak kabul edebilirim! Ancak tenasühe inanlar ve seneviyye böyle bir cevabı kabul etmeyecektir!

89- İttifak nedir? Tevfik nerededir?

90- Cebr ve ihtiyar nedir? Bu ikisi ile alem arasında ne gibi bir ilişki kurulabilir?

91- Bazıları yolculuğa karşı sabırsızdır. Buna karşın bazıları hayatları boyunca hep yolculuk yaptıkları halde hiç sıla hasreti çekmezler?

92- İnsanın ilme rağbet etmesinin nedeni nedir? İlmin faydası nerededir?

93- Hayvanların ve kuşların bazen insana gam verici bir şekilde ötmeleri ve insanların bu sesleri can kulağıyla dinlemeleri nasıl açıklanabilir?

94- “Yaşlanan insanın tutkuları gençleşir” denilir. Bu nasıl olmaktadır? “Ümniye” (gönlün isteği), “emel”, ve “recâ” arasındaki fark nedir? Bunlar evrensel düzenin korunması için gerekli olan şeyler midir? Eğer gerekliyse niçin arzu ve isteklerimizle başbaşa bırakılıyoruz?

95- Niçin kadınlar erkeklerden daha kıskanç oluyor? Kıskançlık nedir? Mahiyeti ve tanımı nedir? Kıskançlık övülmüş bir şey midir, yoksa yerilmiş bir şey midir?

96- Niçin genç yaşta ölenler ihtiyarken ölenlerden daha çoktur?

97- Neden insanlar konuşmak ve arkadaşlık etmek için kendi emsallerini tercih eder?

98- Vehm insan zihnindeki en iyi problemi değil de en kötü problemi ortaya çıkarıyor. Niçin?

99- Mutsuzluk ve felaket insan üzerinde fazla etkili değil iken, sevincin bazen insan üzerinde öldürücü bir etkide bulunmasının nedeni nedir?³²

100- İnsanın sağlığını değil de daha çok hastalığını hissetmesinin sebebi nedir?

101- Gördüğü, işittiği ya da zihninden geçen bir şeye gülen bir insanı gören başka birisinin ondan daha çok gülmesinin sebebi nedir? Gülme nasıl olur da bir insandan başka birisine sirayet eder?

102- Ebedî olmayan bu dünyada gördüğü onca sıkıntı ve mutsuzluğa rağmen, insanın halâ bu dünyaya muhabbet beslemesinin sebebi nedir?

103- “Aptallar olmasa dünya mahvolurdu” sözü doğru mudur? Aptalların yaşamasının din ve dünya için faydası nedir?³³

32 Tevhidi bu soru ile ilgili olarak, oğlunun komutan olduğunu öğrenen bir kadının sevinçten bayıldığı ve ve bir süre sonra da öldüğünü nakletmektedir.

33 Mevlana şu şiirinde buna işaret etmektedir: “ İnek eğer orada kendisini boğazlayacak kasapların olduğunu bilseydi hiç kasapçı dükkanına girermiydi!? Ya onlara kızarak delice otunu yerd, ya da sütünü dalkavuklara verirdi. Yediği otun ne işe yaradığını bilseydi, hiç ot yermiydi!? İşte bu dünyanın temel taşı gaflettir. Bu dünyada mutluluk bir parça koşuşturmadan ibarettir.”

104-İnsan gizlice kötü bir iş yaparken hep bunun açığa çıkmasından korkar. Bunun kaynağı nedir? Bunu yoketmek mümkün müdür?

105- Fasih ve belîğ konuşan vaizin nasihatları neden kendisine hiç fayda vermez? Yoksa öğütleri ve hikmetli sözleri kendisini bağlamıyor mu?

106-İnsan hayatında iken tanıdığı büyük fazıl kişilerden istifade etmekten imtina ediyor. Ancak bu kimse vefat ettiğinde ondan istifade etmediğine pişman oluyor. Niçin?

107-Araplar ve acemler, atalarının savaşlardaki kahramanlıklarını hatırlayarak hiç bir fedakarlıktan kaçınmıyorlar. Bu acıib yaratılış gizemi nedir?

108 Bazen “falanca memleketin, havası, suyu ya da toprağı güzel olur” diyorlar da, neden “falanca memleketin ateşi güzel olur” demiyorlar?

109- İnsanın beklediğı bir şeyi elde etmesinden çok beklemediğı bir şeyi elde etmesine sevinmesi nasıl açıklanabilir?

110- İnsanların yaşadığı ev daha çabuk yıkılması gerekirken içinde kimsenin yaşamadığı evler daha çabuk yıkılıyor. Hatta bu gibi durumlarda tamirat bile işe yaramıyor. Niçin? ³⁴

111- Büyük bir insanın evlatlarının rezil ve alçak; bazen de bunun tersinin görülmesinin sebebi nedir?

112- Gurbetten silya dönen bir kimsenin silya yaklaştıkça kavuşma arzusu daha da şiddetlenir. Oysa aynı durum gurbete giden kimsede görülmez. Niçin?

113- “Düşünce uykudadır, heva ve heves uyanıktır” sözünün anlamı nedir? Bu şekilde heva ve hevesin düşünceye galip geldiğı mi söylenmek isteniyor? “Akıl insanın uzağındaki bir dost, heva ve heves insanın tabî olduğı bir düşmandır” sözüyle ne kastedilmektedir? Niçin “dost”tan uzak durup “düşman” a tabi oluyoruz?

114-Kelamcı Ebu Haşim’in mantığı eleştirmesinin sebebi nedir?

115- Araplar güneşi müennes, ayı da müzekker kabul ederler. Niçin?

116- Bir insanın tüm ilim dallarını ayrıntılarıyla öğrenmesi mümkün müdür? Mümkünse, böyle bir şey vâkî midir? Vâkî ise, çevremizde var mıdır? Mümkün değilse sebebi nedir?

117- Kaçan bir kimseyi yakalamakla görevlendirilen kimsenin, kaçan kimseye karşı duyduğu öfkenin sebebi nedir? ³⁵

34 İbn-i Miskeveyh bunu , metruk evlerin su kanalcıklarının kapanmasıyla izah etmektedir.

35 İbn-i Miskeveyh’e göre bunun nedeni görevlinin vazifesini layıkıyla yerine getirme isteğidir. Şayet onu yakalayamazsa görevini yerine getirmeyecek dolayısıyla kendisi de bir şekilde acı duyacaktır.

118-Neden insanlar babasını kaybedince, hayvanlar da annesini kaybedince yetim kalıyor?

119- Me'mun "Memleketi akıllıca idare eden bir hükümdarın satranç oynamaktan aciz oluşuna şaşarım" demiştir. Bu oyunun sırrı nedir?

120- İnsan neden adının ve lakabının değiştirilmesinden korkar? Niçin gerçekliğine vakıf olmadan bir kimsenin ya da bir eşyanın adından bazen hoşlanmaz? Güzel isimden ve övgüden hoşlandığımız halde kötü lakaptan niçin ürkeriz?

121-Düşünceli ve tüzütlü kimseler kah sakalını sıvazlar, kah parmağıyla yeri eşeler; bazen de çakıl taşları ya da tespihiyle oynar. Bu durumda insanlar farklı davranışlar gösterirler: Bazıları kalabalık ortamlara gider. Bazıları da yalnız kalmayı tercih eder. Bazı kimseler ise bağ ve bahçe işleriyle uğraşmaktan hazzeder. İlginç olan şudur ki bazıları sıkıntılı günlerinde dahi itidalî elden bırakmayıp uyanık olurken, bazıları tamamen kendisini kaybeder. Hatta sağını ve solunu şaşırır ve yüzüğünü sağ eline takar. Bunun sebebi nedir?

122- Tevhid ashabı (Mutezile) niçin sadece sıfatları nefyeden kimseler olarak anılıyor?³⁶

123- İnsanın doğru olan bir şeyi yanlış olandan daha çok muhafaza etmek istemesinin sebebi nedir?

124- Aruz bilgisi olanlar anlamsız ve halaveti olmayan şiirler yazdıkları halde, hiç bir şiir bilgisi olmayan kimselerin daha güzel şiirler yazmalarının sebebi nedir?

125- Atalar, "bilginin ömrü, cahilin ömründen daha uzun olur" demişlerdir. Oysa bilginin ömrünün daha kısa olduğunu tecrübe ediyoruz. O halde bu sözde gizli olan anlam nedir?

126-Belağatlı konuşmak niçin belağatlı yazmaktan daha zordur?

127- Canlılar arasında sadece insanın dik durması neyin delilidir?

128- Bir şeyle ilgili yakîni bilgi oluşunca üzerimizde hiç bir kalıcı etkisi oluşmuyor. Buna karşılık zihnimizdeki şüpheler daha kalıcı ve yerleşik olmaktadır. Niçin?

129-Soytarların hareketleri neden kendilerini değil de bizi güldürür?³⁷

130- "Ender rastlanan şeyler üzerine hüküm verilemez" kaidesinin anlamı nedir?

131- Bir kelamcı şöyle diyordu : "İster belli bir şehir anlamında isterse dünyanın tüm şehirleri anlamında olsun; muayyen bir zamanda belli bir bölgenin insanların

36 Tevhîdi sıfatlar meselesinde Mutezile ile aynı görüşü savunmakataydı. Zaten kendisine Tevhîdi denmesinin sebebi de budur.

37 Gülmeye konusunda bkz. Tevhîdi, *el-Mukâbesât*, s. 294.

aynı zamanda ellerini sakallarına götürmeleri ihtimal dışıdır” Böyle bir ihtimal niçin mümkün değildir?

132-Lügat ve nahiv konusunda uzman olan bir alime şöyle bir soru yöneltildi. “Kıyas tüm sözler için geçerli midir?” Bu alim, “hayır” dedi. O zaman adam devam ederek, “kıyasın geçerli olduğu söz yok mudur?” diye sorunca, alim “öyle değil” dedi. Bunun üzerine adam “bunun sebebi nedir?” diye sordu.

133-Allah alemi bir nedenden dolayı yarattıysa bu neden nedir? Eğer nedensiz olarak yarattıysa bu görüşe nasıl delil getirilebilir?

134-Niçin rahatlık ve nimetler devamlı oldukları zaman insanın sıkılmasına yol açıyor?

135-Neden bazı şeylerin yenisi makbul olurken bazı şeylerin eskisi daha makbul oluyor.

136- sürekli olarak nafile namaz kılan, her ayın yirmibeşinde nafile oruç tutan kimseler, niçin başkalarını hor görerek incitir ve kendisinin bağışlanmış, cennetlik, hatta ilham ve vahiy gelmiş bir kimse olduğunu zanneder? Halbuki bu kimse taat ve ibadetlerin teşhir edilmesinin bir afet olduğunu ve bazı amellerin (sevabtan çok) vebal getirdiğini çok iyi bilmektedir.³⁸

137- Rivayet edildiğine göre İshak adında bir bilgin günlerden bir gün halife Harun Reşid’in sarayına gelerek şöyle der: “Fazıl b. Yahya Bermekî bana her zaman güler yüzlü davranıyor. Ne var ki bana hiç bir şey vermiyor. Oysa Cafer yüzüme bile bakmadığı halde sürekli olarak bana dinarlar ve dirhemler veriyor.” Bunu duyan Harun Reşid ona sordu: “Peki sen hangisini tercih ediyorsun?” İshak “Fazıl’ı” diye cevap verdi. Şimdi biz, güler yüzlülüğü onun hiç bir derdine derman olmazken ve Cafer’in parası her kapıyı açtığı halde İshak’ın niçin Fazıl b. Yahya Bermekî’yi daha çok sevmesinin nedenini soruyoruz. İnsanlar dünya malı için dağı taşı yol edinirken, neden yakınlarında güler yüzlü bir insanı görmek için en ufak bir sıkıntıya katlanmak istemezler?

138- Niçin idarecilerin yakınlarında buluna kimseler onlar hakkında çok az konuşurken, sarayda bulunan kapıcı ve hizmetliler idareciler hakkında bazen yalana varan şeyler konuşurlar?

38 Tevhîdi, bu sorunun ardından şöyle bir hikaye anlatmaktadır. Dinsizin birisi ihtida ederek müslüman olmuş. Daha müslüman olduğu gün akşam olmadan caminin müezzinini döver, bir başkasına kötü söz söyleyerek kalbini kırar, bir başkasına söver sayar. Kendisine niçin böyle yaptığı sorulduğunda “biz zahitler biraz kötü huyluyuzdur” şeklinde cevap verir.

139- Dünyadan elini eteğini çekmiş olan İbn-i Salim el-Basrî “Allah sürekli olarak dünyaya bakmaktadır” sözünde beliren şüphelerle ilgili ne söyülenebilir? Bu görüş doğru mudur, yanlış mıdır? Niçin?

140- Şair neden sürekli olarak hayallerine meftun bir şekilde maşukunu rüyasında görür ve onunla sevişir?

141- Bazıları, kendisini dışa vurmaktan kaçınır ve kendi adını zikretmekten kaçınmak suretiyle kendisini yüceltir. Faziletlerinin ünlenmesini hoş karşılamaz. Niçin? Bir zamanlar hocalarımızdan birisi, üzerinde müellifinin hatta sahibinin bile adının yazılmadığı ve kendi telifi olduğunu bildiğimiz bir kitap gösterdi. Kendisine bunun sebebini sorduğumda, “bunun benimde bilemediğim bir sırrı var” dedi. Daha sonra gençlik döneminde kaleme aldığı ve üzerinde müellif adının yazılı olduğu bir kitabını daha gösterdi ve ardından ekledi: “Bunu (bilgi ve akıl bakımından) yeterli olmadığı bir dönemde yazmıştım!”

142- Çeşitli edebiyat konularıyla alakalı (nazım, nesir) bir soru.³⁹

143- Bir şeyden mahrum kalmak niçin insana ağır geliyor? Padişahların emir ve fermanlarını dinlemek niçin sıkıcı gelmekte ve insanları kızdırmaktadır. Halbuki nizâm-ı âlemin “yap” “yapma” gibi emir ve yasaklara bağlı olduğu ortadadır.

144- Bir hatip niçin çok iyi bildiği ve önceden üzerinde çalıştığı konularda konuşurken zorlanmakta adeta dili tutulmaktadır? Onu bu şekilde şaşkına çeviren duygu nedir?

145- Hatip konuşması esnasında, bir arkadaşını ya da akrabalarından birisinin kendisine bakmasından dolayı niçin utangaçlık duyar?

146- İnsanlar neden sürekli olarak tekrarlanan konuşmalardan pek hoşlanmazlar?

147- Şeriatın lehinde hüküm verdiği bir konuda aklın aleyhte hükmetmesi caiz midir? (Mesela hayvanların boğazlanması, kan bedelinin katilin yakınları tarafından ödenmesi gibi meseleler)⁴⁰

148- Cahız’ın kendisine cevap vermek maksadıyla kaleme aldığı “et-Terbi’ ve’t-Tedbir” adlı kitapta Ahmet b. Abdü'l-Vehhab’ın “Hiç kimse onda “doğru” dan bir işaretin bulunmadığı bir yalan söyleyemez” sözü ne anlama gelmektedir?

39 Bkz. Tevhîdî, *el-Mukâbesât*, 60 nolu mukâbese.

40 İbn-i Miskeveyh bu soruya şöyle cevap verir: Hayvanların boğazlanmasında akla aykırı olan hiç bir durum sözkonusu değildir. Diyetin katilin yakınları tarafından ödenmesinin dayandığı mantık, kabile (asabiyet)bağlarının güçlendirilmesi ve herkesin akrabalarının yaptıklarından sorumlu tutulmasıdır.

149- Filozofların “nefis fazilet ve doğrulukta huzura kavuşur ve yalandan kaçınır” şeklinde ifade ettikleri sözün anlamı nedir?

150- Cahız, Ahmet b. Abdu'l-Vehhab'ın onu zor duruma sokmak için sorduğu şu soruya cevap vermemiştir? “Hayvanlar bitkilerin bünyesinde ürediği halde (mesela ağaçlarda kurtçukların ürediği gibi), niçin bitkiler hayvanların vücudunda ürememektedir?”

151- Neden herkes kimya öğrenmek ister? Kimyanın bir gerçekliği var mıdır? Bu konuda Cabir b. Hayyan ve Halid b. Yezid'e nispet edilen şeyler doğru mudur? ⁴¹

152- Ahmet b. Abdu'l-Vehhab'ın Cahız'a yönelttiği en önemli sorulardan birisi de şuydu: “Müstağleb” ve “müstebhem” kelimeleri arasındaki fark nedir? Siz bu konuda ne düşünüyorsunuz?

153- Fakihler bir kadını evlenmeyi bazılarına helal sayarken bazılarını haram sayıyorlar. Gene bazı malların helal bazılarını ise haram olduğunu söylüyorlar. Ayrıca kan dökmenin bazı durumlarda helal olduğunu, bazı durumlarda da haram olduğunu savunuyorlar. İnsan aklında şüpheler oluşturan bu korkunç ihtilafların kaynağı nedir? ⁴²

154- İnsanlar heva ve heveslerine uyan, kan dökücü ve zalim bir padişahı zelil saydıkları halde aynı zamanda onun akıllı ve yetenekli olduğunu söyleyebiliyorlar. Niçin? ⁴³

155- Neden sevinç ve neşe, insanın sıçrayıp el çırpmasına oynamasına sebep olurken korku, bunun tam tersine insanın adalelerinin büzülmesine bedenini titremesine sesin kısılmasına yolaçıyor?

156- Yalancı bir kimsenin birçok konuda doğru söylemesi, doğru sözlünün bazen yalan söylemesi nasıl izah edilebilir? Doğru söyleme alışkanlığı bazen yalan söyleme alışkanlığına, yalan söyleme alışkanlığı da bazen doğru söyleme alışkanlığına dönüşebilir mi? Bu mümkün değil midir?

41 Tevhîdi daha sonra, İbn-i Miskeveyh'in boş zamanlarında kimya ile uğraştığını ileri sürmektedir.

42 İbn-i Miskeveyh'in cevabı soruyla doğrudan alakalıymış gibi görünmemektedir. O, bu konuda şunları söyler: İnsandan asıl istenen şey kulluktur. Mesela celde (dayak cezası) altında bedeni dayanıklı kılar. Sopyayı gereği gibi vurmak ayrı bir meziyet gerektirir ve güzel olan da budur. Ancak sopyayı gereği gibi atmazsan, bununla hedeflenen amaca gene de ulaşılmış olur.

43 Tevhîdi bu soruyla ilgili açıklamasında şöyle demektedir: “Bu soruya verilecek cevap meseleyi aşan bir ilme ihtiyaç gösterir.” Bu onun siyasi alandaki görüşlerini isabetliliğine işaret etmektedir.

157- Sinek bir adamın elbisesinin içine girerse o adamın hasta olacağına inanılmaktadır. Bu doğru mudur?

158- “İrafet”, “kehanet”, “müneccimlik”, “tark”, “iyâfet” ve “zecz” gibi kelimeler arasındaki fark nedir?⁴⁴ Araplarda olduğu gibi diğer milletlerde de buna benzer şeyler var mıdır?

159- Varlıklarla ilgili araştırma ve incelemelerde konular niçin hep şu sorularla başlar: -(Öyle)mi? - Ne? -Hangisi? -Neden, Niçin?

160- “Ma’dum” (yok) nedir? nasıl inceleme konusu yapılabilir? Yok konusunda ihtilafın ne gibi faydaları vardır? Kelamcıların bu konudaki sözlerinin bir anlamı var mıdır?

161- Sebep nedir? Bazı doktorlar şöyle diyorlar: Falanca hasta uyguladığım tedavi neticesinde iyileştiği için mutluyum. Gerçekten böyle mi oluyor?

162- İnsanlar neden ticari mübadele aracı olarak, bakır, kalay, yakut v.b. şeyleri kullanmıyorlardaki altın ve gümüşle iktifa ediyorlar?⁴⁵

163-Ruh ne zaman bedene girmektedir? Cenin halinde mi, daha önce ya da daha sonra mı?

164- Beden hastalandığında nefsin bir çok şeyi düşünemez ve hatırlayamaz bir hale geldiğini görüyoruz. Öyleyse nefis ölümden sonra kendi “ma’kulât”ı olan şeyleri nasıl hatırlayabilir?⁴⁶

165-Dağların yaratılmasında bir hikmet var mıdır, varsa nedir?

166- Niçin nefislerin iki ya da dört türlü değil de üç türlü olduğu söylenmektedir?

167- Denizler niçin kara parçalarının kenarında bulunur?

168-Denizlerin suyu niçin tuzludur?

169-Uyanırken anca özel bir alet vasıtasıyla görebildiğimiz bir şeyi nasıl oluyorda rüyada doğrudan görebiliyoruz?

44 Bu kelimelerin hepsi de kehanet ve müneccimlikle alakalıdır.

45 Böylesine ekonomi bilimiyle alakalı bir konuyu gündeme getirmesi Tevhîdi'nin insani konulara çağına göre ileri düzeyde sayılabilecek vukufiyetini göstermektedir. İbn-i Miskeveyh bu soruya verdiği cevapta, “altın gümüşten on kat daha fazla değerlidir” demektedir.

46 Ebu Hayyan Tevhîdi, “el-Mukâbesât” adlı kitabında, Mecusi olan İbn-i Makiye’(?)den şu görüş iktibas eder: Nasıl ki insanın varolmazdan önce durumunu bilmesi imkansız ise, aynı şekilde yokolduktan sonra da kendi durumunu bilmesi imkansızdır. Hayyam’ın şu rübaise de bu konuyla alakalıdır: “Gönül eğer bu hayatın sırrını biliyorsa, ölümden ilâhi esrarın varolduğunu bilecektir. Şimdi sen kendine ait olan hiç bir şeyi bilmiyorsun, yarın kendinle ilgili ne bileceksin ki..?!”

170- Bir şey hakkında bilgi elde etmek istediğimiz farzedelim. O şeyle ilgi ya önceden bilgimiz vardır ya da yoktur. Şayet bilgimiz varsa neden o şey hakkında bilgi edinmek isteriz? Şayet bilgimiz yoksa arayışımız gene beyhude demektir? Tıpkı bir kimsenin evden kaçan ve tanımadığı kölesini çarşıda pazarda araması gibi.⁴⁷

171- Yaz mevsiminde bazen yağmur yağdığı halde niçin hiç kar yağmıyor?

172- Meleklerin varlığına ilişkin deliller nelerdir?⁴⁸

173- Küçük çocukların ve delilerin ızdırıp çekmelerinde bir hikmet var mıdır?

174- Gök gürlemesinin sesi neden yıldırım sesinden sonra kulağımıza gelir?

175- İnsan belli bir itikadı benimsedikten sonra onun yanlış olduğunu görenek, başka bir inancı benimsiyor. İnsanın bu ikinci inancını da yanlış bulup üçüncü bir inancı, daha sonra da dördüncü bir inancı benimsemesi, neticede hiç bir inanca doğru gözüyle bakmayıp, onun gözünde doğru inancın belirginleşmemesi mümkün müdür?⁴⁹

47 Tevhî'din burada bilginin imkansızlığına ilişkin Sofistlerin anlayışına yaklaştığını görmek zor değildir.

48 Ebu Hayyan Tevhîdi, dini akidelerle ilgili bu tür şüpheli sorular sormasından ötürü zındıklık ve ateistlikle suçlanmıştır. Ancak bu tür sorulardan yola çıkarak onun hakkında böyle bir yargıda bulunmanın haksızlık olacağı kanaatindeyiz. Çünkü K. Kerim bazı peygamberlerin de bu tür sorular sorduklarını haber vermektedir. İbn-i Miskeveyh bu soruyu önce Kur'an ve Sünnetten getirdiği delillerle cevap verir. Daha sonra aklen de meleklerin zorunlu olarak varolmaları gerektiğini söyler. Çünkü eğer aklın bölümlere ayırdığı bir şeyin varolmasına bir engel yoksa, o şeyin varlığına hükmetmek durumundayız. Mesela akıl cevheri canlı ve cansız olarak ikiye ayırır. Bundanda dört türlü ayırım ortaya çıkar. 1- Canlı düşünen ölümlü cevher. 2- Canlı düşünmeyen ölümsüz cevher. 3- Canlı düşünen ölümsüz cevher. 4- Canlı düşünmeyen ölümlü cevher. Melekler bu ayırımda üçüncü kısma dahil edilen varlık türleridir. Onlar düşünme bakımından birbirlerinden farklıdır. Bu farklılık dolayısıyla bazıları Allah'a daha yakındırlar. İnsan için de aynı durum sözkonusudur. Şeytan düşünme bakımından en yeteneksiz varlık olduğu için, dilimizde aklını kullanmayanlar şeytana, aklını kullananlar da meleğe benzetilir. Bkz. *el-Hevamil* ss. 363-364.

49 Bu Tevhîdi'nin kelimacıardan naklettiği ve çeşitli yönlerden eleştirdiği (el-Mukâbesat, s. 159) "delillerin eşit değerinde oluşu" (*tekafüü'l-edille*) meselesidir. İbn-i Miskeveyh ise bu soruyu şöyle cevaplandırır: Deliller güçlü ve zayıf oluşuna göre farklılık arzeder. Aynı şekilde zihni ve tahayyüli deliller ile, iknâ edici ve kesinlik arzeden deliller arasında da fark vardır. Şayet mantıksal bir kıyas sonucu oluşturulmuş olan bir akide sökonusuyrsa, bundan şüphe etmek yüz çevirmek yersizdir.